QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ XO‘JALIGI KORXONALARINING SANOAT TUZILISINING HOLATI VA O‘ZGARISHLARI

Aydaniyazova Baxtigul Abilkasimovna
Qoraqalpoq davlat universiteti tadqiqotchi

Annotatsiya: *Maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasida qishloq xo‘jaligi korxonalarining sanoat tuzilishining holati va uzgarishlari, ularning yalpi ishlab chiqarish tarkibi bo‘lib, u alohida tarmoqlarning iqtisodiyotning ishlab chiqarish dasturini amalga oshirish va uning tovar fondini shakllantirishdagi ahamiyati haqida ma’lumotlar berilgan.*

Kalit so’zlari: *yalpi ishlab chiqarish**,** yalpi mahsulot, qishloq xo‘jaligi korxonalari, chorvachilik mahsulotlariga tashqi omil, ichki omil, tarmoq tuzilmasi .*

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning ayrim elementlari zamonaviy sharoitlarda ham qo‘llaniladi, ammo ularning qishloq xo‘jaligi korxonalarining tarmoq tuzilmasini shakllantirishga ta’siri sezilarli emas. Har bir qishloq xo‘jaligi korxonasining tuzilmasini baholash uchun ularning mahsulotlaridan foydalanish yo‘nalishidan qat’i nazar, barcha tarmoqlarning tarkibi va nisbatlarini tavsiflovchi shunday ko‘rsatkichdan foydalanish kerak. Bunday ko‘rsatkich yalpi ishlab chiqarish tarkibi bo‘lib, u alohida tarmoqlarning iqtisodiyotning ishlab chiqarish dasturini amalga oshirish va uning tovar fondini shakllantirishdagi ahamiyatini tavsiflaydi.

Iqtisodiyot agrar sektorining tarmoq tuzilmasini rivojlantirishga bozor sharoiti hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatadi. Ayrim tarmoqlarni rivojlantirish bo‘yicha qarorlar korxona darajasida bozor sharoitlarini hisobga olgan holda qabul qilinadi. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining tarmoq tarkibi ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kontsentratsiyasi, fan-texnika taraqqiyoti va alohida tarmoqlarning innovatsion rivojlanishi, davlatning iqtisodiy siyosati, bozor sharoiti va tabiiy-iqlim sharoitlari kabi asosiy omillar ta’sirida shakllanadi.

Shu ma’noda, Qoraqalpog‘iston Respublikasi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining birinchi omili sifatida uning ixtisoslashuv bo‘yicha tahlilini ko‘rib chiqaylik. 2010-20122 yillarda qishloq xo‘jaligining tarmoq tuzilmasida sodir bo‘lgan tarkibiy o‘zgarishlar yalpi mahsulot va qishloq xo‘jaligining yalpi mahsuloti indeksining o‘zgarishi to‘g‘risidagi ma’lumotlarda yaxshi ko‘rsatilgan, bu esa tovar mahsulotlari bilan bir qatorda ishlab chiqarish jarayonida iste’mol qilinadigan kelib chiqishi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bo‘lgan urug‘lik, yem-xashaklarni ham o‘z ichiga oladi. Sanoat tarkibidagi o‘zgarishlarning xarakteriga ko‘ra qishloq xo‘jaligi rivojlanishini uchta davrini ajratish mumkin:

- birinchi (1990 - 2000 yillar) - mamlakatda ijtimoiy tizimning o‘zgarishi qishloq xo‘jaligining resurs salohiyatining qisqarishi, agrar sektorning resurs salohiyatining pasayishi bilan birga keldi. Bunday holatni respublikadagi siyosiy va iqtisodiy vaziyatning beqarorligi bilan izohlanadi.

- ikkinchi davrda (2000 - 2010 yillar) yalpi qishloq xo‘jaligi mahsuloti ishlab chiqarish hajmining barqaror o‘sishi, uchinchisida (2010 yildan keyin) - 1990 yil darajasiga erishish va hatto undan oshib ketish tendensiyasini qayd etish mumkin. Afsuski, don va dukkaklilarni umumiy iishloi xshjaligi mahsulotlari tarkibidagi ulushida yuqori darajada salbiy o‘zgarish yuz berdi. Xususan, 2010 yilda hajmi yalpi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tarkibida don va dukkakli mahsulotlarning solishtirma og‘irligi 38%ga teng bo‘lgan bo‘lsa, 2023 yilga kelib umumiy qishloq xo‘jaligi mahsulotlar tarkibidagi solishtirma og‘irligi 21, %ga kamayib 17,0 %ga tushib qoldi.

Bu borada tuxum yetishtirishda respublikada ijobiy natijaga erishilib 2010 yilda barcha qishloq xo‘jaligi tarkibida solishtirma og‘irligi atiga 6 %ga teng bo‘lgan bo‘lsa, 2023 yilga kelib bu ko‘rsatkich 22,0 %ga yetdi (1-jadval) [1].

(1-jadval).

Qoraqalpog‘iston Respublikasi yalpi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tarkibida asosiy turdagi mahsulotlarning solishtirma og‘irligi, 2010-2023 yillar, %

Mahsulot tiri	Yillar						2023 yilda 2010 yilga nisbatan uzgarishi(+,-)
	2010	2015	2020	2021	2022	2023	
Don va dukkaklilar	38	22	18	16	18	17	**-21**
Kartoshka	4	4	5	5	5	5	**+1**
Sabzavadlar	17	20	18	18	18	18	**+1**
Meva va rezavorlar	3	3	5	5	5	6	**+3**
Go’sht	8	7	7	7	7	7	**-1**
Sut	23	26	26	25	25	25	**+2**
Tuxim	6	17	22	23	22	22	**+16**

Albatta, respublikada yalpi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tarkibida kartoshka va sabzavotlar mahsulotlarining solishtirma og‘irligida ham past darajada bo‘lsa ham ijobiy natijaga ega bo‘lib, mos ravishda 5 % va 18 %ga teng bo‘ldi. Bu holat zamonaviy bozordagi o‘zgarishlar va o‘simlikchilik, xususan, g‘alla va dukkakli ekinlar va texnik ekinlar rentabelligining oshishi bilan bog‘liq. Meva va rezavorlar – 6 foizga, sut – 25 %ga yetgan bo‘lsa, yalpi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tarkibida go‘sht mahsulotlarining solishtirma og‘irligi 1 foizga kamayib 7 %ga tushib qoldi.

Tahlil natijalaridan kelib chiqqan holda Qoraqalpog‘iston Respublikasi yalpi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq bo‘lib, buning uchun dastlab, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o‘tgan yilga nisbatan o‘sish sur’atini kuzatish lozim(1-rasm) [2].

1-rasm. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o‘tgan yilga nisbatan o‘zgarishi

Qishloq xo‘jaligining tarmoq tuzilmasida 2010-2022 yillarda ishlab chiqaruvchilar guruhlari, xususan, qishloq xo‘jaligi korxonalari va aholi xonadonlarida sezilarli o‘zgarishlar ro‘y berdi. Tahlil qilinayotgan davrda barcha toifadagi qishloq xo‘jaliklari korxonalarida qishloq xo‘jaligi yalpi mahsuloti ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi egri chiziqdan iborat bo‘lib, 2010-yilda 2009-yilga nisbatan 121,3% o‘sishga teng bo‘lgan bo‘lsa, 2023-yilda 2022-yilga nisbatan 0,7%ga o‘sib 104,4%ni tashkil etgan.

Umumiy yalpi ishlab chiqarish indekslarining o‘zgarishi tabiati ko‘p jihatdan qishloq xo‘jaligi korxonalari yalpi mahsuloti indekslarining o‘zgarishi xarakteri bilan belgilanadi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning umumiy qisqarishi fonida tarmoq ichidagi o‘zgarishlar yuz berdi. Kuzatilayotgan davrning dastlabki yillarida dehqonchilik sohasi yetakchi bo‘lgan bo‘lsa (2010yilda dehqonchilik – 568,1 mlrd. so‘m, chorvachilik-422,3 mlrd. so‘m), keyingi 2013 yillardan boshlab yetakchilikni chorvachilik sohasi (2023 yilda dehqonchilik-7572,9 mlrd. so‘m va chorvachilik-7611,7 mlrd. so‘m) egallab kelmoqda.

Tahlil natijalariga ko‘ra, kuzatilayotgan 2010-2018 yillarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining tarkibida chorvachilik va dehqonchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish o‘rtasida tafovut yuqori bo‘lgan bo‘lsa, 2022-2023 yillarda ular o‘rtasidagi tafovutlar kamayganligini ko‘rish mumkin. Shuni ta’kidlash kerakki, uy xo‘jaliklarida xuddi shu davrda sanoat tarmoqlarining xuddi shunday o‘sishi ikki baravarga yetdi. Qishloq xo‘jaligi korxonalarida o‘simlikchilik yalpi mahsulotining chorvachilik mahsulotlariga nisbati taxminan bir xil edi. Shuni ham ta’kidlash mumkinki, bu ko‘rsatkich har doim qishloq xo‘jaligi korxonalariga qaraganda uy xo‘jaliklarida yuqori bo‘lgan. Chorvachilik mahsulotlari ulushining umumiy qisqarish tendensiyasi bilan uning uy xo‘jaliklarida ko‘rsatkichlari qishloq xo‘jaligi korxonalariga qaraganda ancha yuqori edi.

Hozirgi vaqtda uy xo‘jaliklarida chorvachilik mahsulotlari ulushining kamayib borayotgani kuzatilmoqda, bu ozuqa narxining sezilarli darajada oshishi va chorvachilik mahsulotlarini sotib olish narxining pastligi sababli uy xo‘jaliklarida hayvonlarni boqishning rentabelsizligi bilan bog‘liq. O‘rganish natijalaridan ko‘rinib turibdiki, ilgari aytib o‘tilgan hajmlarning o‘zgarishining uchta davri butun yalpi mahsulot bo‘yicha ham, dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlar bo‘yicha ham aniq kuzatilishi mumkin (2-rasm).

2-rasm. Qorqalpog‘iston Respublikasida dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarining ishlab chiqarish hajmi dinamikasi

Shunisi e’tiborga loyiqki, 2000 yildan keyin umumiy yalpi mahsulot hajmining o‘sishi o‘simlikchilik mahsulotlari hajmining oshishi hisobiga erishilgan bo‘lsa, bu davrda chorvachilik tarmog‘ining ta’siri unchalik katta bo‘lmagan. Shu bilan birga, uy xo‘jaliklarida yalpi mahsulot hajmining o‘zgarishi xarakteriga asosan o‘simlikchilik sohasi ta’sir qiladi, qishloq xo‘jaligi korxonalariga nisbatan o‘zgarishlar turlicha sodir bo‘ladi [3].

Tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, mustaqillikning dastlabki yillarida chorvachilik yalpi mahsuloti hajmi yalpi o‘simlikchilik mahsuloti hajmidan 2 baravardan ko‘proq oshdi, 2000 yilda paritetga erishildi, 2015 yildan esa 2022 yilda o‘simlikchilik va chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmida farq bor edi. Ikki tomonlama qiymatlar qishloq xo‘jaligi korxonalarida yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishi xarakteri aniq belgilangan minimumga ega, kichik og‘ishlarga ega bo‘lgan uy xo‘jaliklarida esa yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishi xarakteri asta-sekin o‘sib borishiga moyil bo‘lgan [4].

Qishloq xo‘jaligi korxonalarida yalpi chorvachilik mahsuloti hajmidagi o‘zgarishlarning o‘xshash tabiati: 90-yillarda keskin pasayish, 2000-2003 yillarda minimal qiymatlar va 2004 yildan keyin - bosqichma-bosqich o‘sish kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Сауханов Ж.К. Аграр тармоқда ташқи самараларни оптимал тартиблаштириш ва трансакция харажатларини пасайтириш: муаммолар, усуллар ва моделлар. (Монография) Т.: “Lesson Press” МЧЖ нашриёти, 2022. - 235 б.

2. Сауханов Ж.К. Минтақада чорвачиликни ривожлантиришнинг истиқболли йўналишларини белгилаш ва прогноз кўрсаткичларини ишлаб чиқиш. // Илм-фан ва инновацион ривожланиш электрон илмий журнал. 2022, №1. 95-103 б.

3. Қорақалпоғистон ҳудудларининг йиллик статистик тўплами. – Нукус: Қорақалпоғистон Республикаси Статистика бошқарамаси, 2017 – 330 б.

4. Утепбергенов А.А. Развитие инновационных процессов в сельском хозяйстве. // Развитие отраслей АПК на основе формирования эффективного механизма хозяйствования. / Сборник научных трудов III Международной научно-практической конференции. 17- ноябрь 2021г., г. Киров, Россия, 267-270б.